

การสร้างความเข้มแข็งชุมชนกับการพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืน Building community strength and sustainable local development.

ไพฑูรย์ มาเมือง¹, สุเนตร ธนศิลป์พิชิต², และคงฤทธิ์ แข็งแรง³

Phaitoon Mamuang¹, Sunait Thanasinlaphaphichit², and Khongrit Khangrang³

^{1,2}นักวิชาการอิสระ

³อาจารย์ วิทยาลัยสงฆ์ชัยภูมิ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2}Independent scholar

³Lecturer from the of Chaiyaphum Buddhist College Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author Email: phaitoonood63@gmail.com

Received: 22 September 2020

Revised: 20 November 2020

Accepted: 28 November 2020

บทคัดย่อ

บทความนี้ อธิบายถึงชุมชนหรือท้องถิ่นในปัจจุบัน ที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของพื้นที่ในแต่ละแห่ง โดยบางแห่งมีทั้งความเจริญทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม บางแห่งยังขาดแคลนในด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิต ด้านปัจจัยการดำรงชีพ หรือแม้กระทั่งการเข้าถึงเทคโนโลยีรวมถึงปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพ ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นจากองค์ประกอบหลายอย่าง ทั้งบริบทพื้นที่ ศักยภาพชุมชน ตลอดจนหน่วยงานราชการที่จะมีบทบาทในการพัฒนาท้องถิ่น ให้เกิดการพัฒนายอย่างเข้มแข็งและยั่งยืน ปัจจัยหลักหรือปัจจัยสำคัญในการที่จะก่อให้เกิดการพัฒนาท้องถิ่นนั้น ย่อมเกิดจากการที่ภายในท้องถิ่นหรือชุมชนเอง เกิดความตระหนักในการที่จะพัฒนาตนเองและชุมชน รวมถึงชุมชนเกิดความตื่นรู้ ในการที่จะร่วมกันหรือมีส่วนร่วมในการที่สร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชนหรือท้องถิ่น หากว่าชุมชน เข้าใจ เข้าถึง และเกิดการพัฒนาชุมชนเอง ภายใต้กระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนาของชุมชน ย่อมก่อให้เกิดเป็นการสร้างชุมชนเข้มแข็งและยั่งยืน

คำสำคัญ: การพัฒนาท้องถิ่น, ชุมชนเข้มแข็ง, การสร้างความเข้มแข็ง

Abstract

This article has an objective To describe Current community or local That reflect the living conditions of each area Some of them have economic, political and social prosperity, while others lack the quality of life improvement. Living factors Or even access to technology and basic living factors Which things These are formed by many elements. Including the context, area, community potential and government agencies that will play a role in local development. For strong and sustainable development Key factor or key factor in contributing to local development; Inevitably caused by the local or community itself To be aware of how to develop oneself and the community Including the community being awake To join together or take part in strengthening the community or local area, provided that the community understands, approaches and develops the community itself. Under the process of participating in the development of the community Inevitably contributes to a strong and sustainable community building

Keywords: Local Development, Strong Community, Strengthening

บทนำ

การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ที่เรียกว่ารวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ โดยการวิจัยของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน โดยการรวมข้อมูลชุมชน เช่น ปัญหาของชุมชนทรัพยากรชุมชน นำมาวิเคราะห์สังเคราะห์เป็นความรู้ก่อให้เกิดจิตสำนึกใหม่ (สุริย์พร ธรรมิกพงษ์, 2551, น.1) โดยเฉพาะการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน มีกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นหัวใจสำคัญ สมาชิกของชุมชนจะต้องมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาในชุมชน สร้างสรรค์สิ่งดีงามให้แก่ชุมชน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความสัมพันธ์กัน อันจะก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจะก่อให้เกิดประโยชน์นั้น จะต้องมีการจัดระบบการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อตอบสนองความต้องการและแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยสร้างระบบความสัมพันธ์ การพึ่งพาอาศัยกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนขึ้น ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดความรู้ใหม่ และกระบวนการใหม่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งนำไปสู่การขยายผล ขยายแนวคิด และกระบวนการทำงาน (กาญจนา รอดแก้ว, 2550, น.2) อย่างไรก็ตามชุมชนที่มีความเข้มแข็งมีลักษณะที่สำคัญกล่าวคือสมาชิกของชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนและชุมชนที่จะแก้ไขปัญหา และพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเองสมาชิกของชุมชนพร้อมที่จะร่วมกันจัดการกับปัญหาของตน และชุมชนมีกระบวนการของชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องจนเป็นวิถีของชุมชน ภายใต้การสนับสนุนของผู้นำองค์กรชุมชน ในลักษณะเปิดโอกาสให้กับสมาชิกทั้งหมดเข้ามามีส่วนร่วม โปร่งใส และพร้อมที่จะให้ตรวจสอบสมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในการประเมินสถานการณ์ของชุมชนกำหนดวิสัยทัศน์ร่วม ร่วมคิด ตัดสินใจ ดำเนินงาน ติดตามและประเมินผลการแก้ปัญหา และการพัฒนาของชุมชนผ่านกระบวนการชุมชนสมาชิกชุมชนเกิดการเรียนรู้ผ่านการเข้าร่วมในกระบวนการของชุมชนมีแผนของชุมชนที่ประกอบด้วยการพัฒนาทุกๆ ด้านของชุมชนที่มุ่งการพึ่งตนเอง เอื้อประโยชน์ต่อสมาชิกชุมชนทุกๆ คน และมุ่งหวังการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน การพึ่งพาความช่วยเหลือจากภายนอก เป็นการพึ่งเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุดไม่ใช่การพึ่งพาตลอดไปมีเครือข่ายความร่วมมือกับภาคีการพัฒนา อาจเป็นหมู่บ้านชุมชนอื่น ๆ ท้องถิ่น ภาครัฐราชการ องค์กรเอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการ และอื่นๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน (นเรศร์ บุญเลิศ, 2561, น.50) ซึ่งแนวทางการสร้างความเข้มแข็งดังกล่าวเป็นฐานสำคัญในการพัฒนาท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็งยั่งยืน เพราะการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นมิติหรือมุมมองใหม่ของการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปสู่บุคคลและชุมชนเป็นสำคัญ ดังนั้นฐานการพัฒนาที่ยั่งยืนที่สำคัญต้องเป็นการให้ความสำคัญสูงสุดกับคุณค่าของสิ่งแวดล้อม การขยายมิติเวลาไปสู่อนาคต และการเน้นเรื่องราวของความยุติธรรม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาท้องถิ่นให้ยั่งยืนในอนาคต (บำรุง สุพรรณ และบัว พลรัมย์, 2548, น.33)

บทวิเคราะห์

1. แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง

คำว่าชุมชนเข้มแข็ง หมายถึง ชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้โดยไม่ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากบุคคลหรือองค์กรภายนอก (เว้นแต่สิทธิที่พึงมีพึงได้จากความดูแลของรัฐในฐานะพลเมือง) เช่น 1) ชุมชนมีการแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์สิ่งดี หมายถึง สมาชิกของชุมชนที่เกิดขึ้นในชุมชนได้ หรือ สร้างสรรค์สิ่งดีงามในด้านต่าง ๆ ในชุมชน 2) ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น หมายถึง สมาชิกของชุมชนมีความผูกพัน และความสัมพันธ์ที่ดี มีความสามารถดีและเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ต่อกัน สมาชิกเห็นประโยชน์ของกลุ่มมากกว่าประโยชน์ส่วนตน 3) ชุมชนพึ่งตนเองได้ หมายถึง สมาชิกชุมชนสามารถร่วมกันตัดสินใจในการดำเนินงานกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนด้วยตัวของตนเองโดยอิสระปราศจากการควบคุมบังคับจากภายนอก และมีอำนาจต่อรองกับภายนอกชุมชน 4) ชุมชนมีผู้นำตามธรรมชาติ หมายถึง มีผู้นำเกิดขึ้นในขณะที่เกิดกระบวนการเรียนรู้ ของชุมชนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง (สุขสันต์ ณ อุบล, 2546; อ้างถึงในธนกฤต พลเยี่ยม, น.15)

ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายของชุมชนเข้มแข็งว่า มีความหมายเช่นเดียวกับความหมายของชุมชน ประชาชน ประชาสังคม สังคมเข้มแข็ง คำเหล่านี้มีความหมายเช่นเดียวกัน โดยหมายถึง การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมการณ์ร่วมกัน หรือมีความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน หรือมีการรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ มีความเอื้ออาทรกัน มีการเรียนรู้ในการทำกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน และมีการจัดการที่มีการรวมตัวของกลุ่มคนจนกลายเป็นชุมชน ก่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์สิ่งดีงามทุกอย่างทั้งในด้านเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมืองและสุขภาพ (ประเวศ วะสี, 2540, น.3-6)

จากนิยามความหมาย จึงกล่าวได้ว่าชุมชนเข้มแข็งสมาชิกในชุมชนมีการสร้างสรรค์สิ่งดีงามในด้านต่าง ๆ ร่วมกัน ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น สมาชิกในชุมชนสามารถร่วมกันตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ โดยอิสระเกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจนก่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาสร้างสรรค์สิ่งดีงามทุกอย่างทั้งในด้านเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมืองและสุขภาพร่วมกัน อย่างไรก็ตามในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืนผู้เขียนเห็นว่าจะต้องอธิบายถึงองค์ประกอบพร้อมทั้งองค์คุณลักษณะต่าง ๆ ของชุมชนเข้มแข็ง เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงภาพสำคัญที่จะนำไปพัฒนาท้องถิ่นที่เข้มแข็งต่อไป

2. องค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง

ดังที่ผู้เขียนได้กล่าวแล้วว่าการพัฒนาท้องถิ่นให้มีความยั่งยืนได้นั้นจะต้องเข้าใจบริบทของชุมชนนั้นๆ อย่างเข้าใจ ซึ่งองค์ประกอบที่สื่อให้เห็นถึงความเข้มแข็งของชุมชน กล่าวคือ 1) บุคคลหลากหลายที่รวมตัวกันเป็นองค์กรชุมชนอย่างเป็นทางการหรือไม่ก็ได้ 2) มีเป้าหมายร่วมกันและยึดโยงเกาะเกี่ยวกันด้วยประโยชน์สาธารณะและของสมาชิก 3) มีจิตสำนึกของการพึ่งตนเอง รักษาเอื้ออาทรต่อกัน มีความรักท้องถิ่น และชุมชน 4) มีอิสระในการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมทำและร่วมรับผิดชอบ 5) มีการระดมใช้ทรัพยากรในชุมชนอย่างเต็มที่และมีประสิทธิภาพ 6) มีการเรียนรู้ เชื่อมโยงกัน เป็นเครือข่ายและติดต่อสื่อสารกันหลายรูปแบบ 7) มีการจัดทำกิจกรรมที่เป็นสาธารณะของชุมชนอย่างต่อเนื่อง 8) มีการจัดการบริหารกลุ่มที่หลากหลายและเครือข่ายที่ดี 9) มีการเสริมสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่หลากหลายของชุมชนสืบทอดกันตลอดไป (โกวิทย์ พวงงาม, 2553; อ้างในสาวินี รอดสิน, 2554, น.7)

3. ลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง

กาญจนา แก้วเทพ ได้เสนอประเด็นที่จะนำไปใช้พิจารณาเรื่องความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน โดยแบ่งเป็น 5 ประเด็น คือ 1) การพิจารณาที่ตัวบุคคล (ทุนมนุษย์) เป็นการมองไปที่ตัวบุคลากร หรือสมาชิกในชุมชน โดยที่ดูทั้งด้านคุณภาพและปริมาณ ในเรื่องของทักษะความรู้ ความสามารถความคิด ตลอดจนการเกิดผู้นำใหม่ และสมาชิกใหม่ 2) การพิจารณาด้านกิจกรรม ทั้งในเชิงประสิทธิภาพของการดำเนินกิจกรรมรวมทั้งความหลากหลายในกิจกรรม 3) พิจารณาด้านทุนที่เป็นสิ่งของและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หมายความว่าประสิทธิภาพในการจัดการและการใช้สอย 4) พิจารณาด้านทุนเพื่อนและการเกิดเครือข่ายในการทำงานร่วมกัน 5) พิจารณาถึงสถานภาพขององค์กรชุมชน (กาญจนา รอดแก้ว, 2550, น.49) นอกจากนั้นสัญญา สัญญาวิวัฒน์ ได้กล่าวถึง ลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง โดยสรุปเป็น 4 ประการ คือ 1) เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ กล่าวคือ การที่ชุมชน (คนในชุมชน) มีการเรียนรู้ และรู้เท่าทันข่าวทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง รวมทั้งชุมชนมีการเพิ่มพูนความรู้ในด้านต่างๆ อย่างสม่ำเสมอ 2) เป็นชุมชนที่มีการจัดการตนเอง (Community Management) ด้วยระบบการบริหารจัดการในกิจกรรมที่สำคัญ 4 ประการ คือ การวางแผน การจัดกระบวนการขององค์กรภายในชุมชนการลงมือปฏิบัติตามแผนงาน และมีการประเมินผล 3) เป็นชุมชนที่มีจิตวิญญาณ (Spirituality) กล่าวคือ ชุมชนมีจิตสำนึก มีจิตวิญญาณซึ่งอาจหมายถึง ความรักดี ความรัก ความห่วงหา ความรู้สึกเป็นเจ้าของในชุมชน โดยมีสิ่งยึดเหนี่ยวร่วมกันในชุมชน 4) เป็นชุมชนที่มีสันติภาพ (Peaceful) กล่าวคือ การเป็นชุมชนที่มีความสงบสุข คนในชุมชนมีจิตใจที่เยือกเย็น มีคุณภาพ และคุณธรรม (สาวินี รอดสิน, 2554, น.11)

4. การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

การส่งเสริมกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อเผชิญปัญหาวิกฤตโดยพัฒนาศักยภาพให้คนในชุมชนรวมกลุ่มกันร่วมคิดร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ และร่วมรักษาผลประโยชน์ของชุมชนด้วยตนเอง รวมทั้งให้ความสำคัญกับการปรับวิถีคิดและวิธีการทำงานของบุคลากรภาครัฐจากการเป็นผู้สั่งการ เป็นผู้สนับสนุนในการจัดการและแก้ไขปัญหาของชุมชน 2) การส่งเสริมกระบวนการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในลักษณะ "ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมเรียนรู้" เพื่อส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วยกระบวนการส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนได้มีการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อการพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน การพัฒนาสวัสดิการสังคม และสวัสดิภาพของชุมชน การฟื้นฟูอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การค้นหาศักยภาพ และการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนการจัดทำแผนความต้องการของชุมชน รวมทั้งการสร้างประชาคมภายในชุมชนและการสร้างเครือข่ายของชุมชน (สุรีย์พร ธรรมิกพงษ์, 2551, น.8) นอกจากนั้นยังมีองค์ประกอบที่เสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนที่สำคัญ กล่าวคือ 1) มีอุดมการณ์ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน การมีอุดมการณ์ร่วมกันถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะยึดเหนี่ยวทิศทางของกลุ่มไว้ได้ ถ้าสามารถกำหนดเป็นวิสัยทัศน์ หรือเป้าหมายระยะยาวได้ด้วยแล้ว จะทำให้องค์กรชุมชนนั้นมีอุดมการณ์ในการรวมตัวกันได้ดียิ่งขึ้น 2) การมีเป้าหมายและวัตถุประสงค์ร่วมกันการมีเป้าหมายร่วมกัน เช่น ต้องการหลุดพ้นจากความยากจน การสร้างฐานะทางเศรษฐกิจ และอำนาจต่อรองทางการเมือง การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ ที่ชัดเจนสอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกแล้ว ย่อมทำให้องค์กรชุมชนมีการรวมตัวกันได้ดียิ่งขึ้น 3) การมีผลประโยชน์ร่วมกันและมีการกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม โดยองค์กรชุมชนใดสามารถดำเนินการได้ดีมากเท่าใด ย่อมทำให้องค์กรชุมชนนั้นๆ มีความเข้มแข็งเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น 4) การมีส่วนร่วมของสมาชิกขององค์กรชุมชน และคนทั่วไปในชุมชน มีส่วนร่วมในกิจกรรมทั้งทางความคิด การตัดสินใจ และการติดตามประเมินผล โดยเฉพาะปัจจัยสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน คือ 1) โครงสร้างทางสังคม ซึ่งโครงสร้างทางสังคมของชุมชน หรือองค์กรชุมชนนี้ มีความสัมพันธ์แนบแน่น หรือแนบแน่น เพราะลักษณะโครงสร้างแบบนี้ จะทำให้เกิดความร่วมมือ พึ่งพาอาศัยกัน รวมทั้งสามารถพัฒนาความร่วมมือของคนในชุมชนได้อย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันยังเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้เรียนรู้และแสดงศักยภาพอย่างมีอิสระ มีการแลกเปลี่ยนการเรียนรู้ในทุกด้านจนพัฒนาเป็นภูมิปัญญาของชุมชน 2) ระบบเศรษฐกิจของชุมชน เป็นปัจจัยแห่งความเข้มแข็งของชุมชนต้องเป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง และมุ่งตอบสนองความต้องการเพื่อความยั่งยืนของชุมชนเป็นหลัก โดยรูปแบบการผลิต จะต้องทำให้สมาชิกไม่ต้องขอความช่วยเหลือจากภายนอก กิจกรรมเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดจากภายนอกชุมชน เพราะสามารถกำหนดการผลิตตามสภาพของตน คือ เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชน ภายใต้เทคโนโลยีและการจัดการที่เหมาะสมผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ตกทอดกันมาช้านาน 3) ค่านิยมและความเชื่อในศาสนา ชุมชนจะเข้มแข็งมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับค่านิยมที่สมาชิกในชุมชนยึดถือ เพราะค่านิยมเป็นปัจจัยที่กำหนดวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของชุมชน ค่านิยมที่มาจากความเชื่อในศาสนา สามารถสร้างทัศนคติให้คนเคารพธรรมชาติ มีความพึงพอใจกับการพึ่งตนเองและก่อให้เกิดวัฒนธรรมแบบร่วมมือมากกว่าการแข่งขัน เพราะทุกศาสนาจะสั่งสอนในเรื่องการอยู่ร่วมกันของสรรพสิ่งและมีพุทธธรรมจำนวนมาก ที่กำหนดแบบแผนการปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ชีวิตของมนุษย์และการอยู่ร่วมกันในสังคม การที่ชุมชนยึดถือและปฏิบัติตามความเชื่อดังกล่าว จนกลายเป็นระบบค่านิยมของชุมชน จะส่งผลให้ชุมชนสามารถธำรงรักษาความเป็นปึกแผ่น และความเข้มแข็งของชุมชนไว้ได้ 4) กระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต การศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญที่มีส่วนกำหนดระดับความเข้มแข็งของชุมชน เพราะเป็นกลไกหลักที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ และพัฒนาระบบค่านิยมของคนในชุมชน แต่การศึกษาต้องมีความหมายกว้างถึงการเรียนรู้ของบุคคลที่เป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดช่วงวัยของชีวิต ช่วยให้คนในสังคมเกิดศักยภาพในการดำรงชีวิต มีทักษะในการแก้ไข และจัดการปัญหาของตนเองและชุมชน ซึ่งกระบวนการเรียนตลอดชีวิตของชุมชนสามารถเกิดขึ้นได้จากแหล่งการเรียนรู้ที่มีอยู่รอบตัวทั้งในระดับครอบครัวในชุมชน และนอกชุมชนจากบุคคลหลากหลายอาชีพอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น การเรียนรู้ด้านการใช้สมุนไพร การนวด ความรู้ด้านหัตถกรรม ความรู้ด้านศิลปะพื้นบ้าน ความรู้ด้านการบริหาร

จัดการ การตลาด เทคโนโลยี การผลิต 5) กลุ่มผู้นำ คือ กลไกหรือประจักษ์ในการนำชุมชนไปตามค่านิยม และความต้องการของชุมชน รวมทั้งแก้ไขปัญหาและวิกฤตการณ์ในชุมชน ชุมชนที่เข้มแข็งจะต้องมีกลุ่มผู้นำที่มีอิสระในการตัดสินใจ มีทักษะในการบริหารจัดการ การที่ชุมชนมีโครงสร้างแนวราบ จะช่วยให้มีกลุ่มผู้นำทางธรรมชาติที่มีความหลากหลายไปตามกิจกรรม แต่สมาชิกในชุมชนให้การยอมรับ เช่น พระ พ่อหลวง ฯลฯ ขณะเดียวกันในบางชุมชนผู้นำที่ได้รับการแต่งตั้งจากทางการ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยังมีบทบาทสำคัญในการบริหารจัดการในพื้นที่ด้วย แต่ในหลักการของการส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน มักให้ความรู้สำคัญกับบทบาทผู้นำธรรมชาติมากกว่า เพราะถือว่าเป็นผู้นำที่ได้รับการยอมรับจากสมาชิกใน ชุมชนอย่างแท้จริง 6) ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคม ระบบความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น และมุ่งให้ความสำคัญกับคนมากกว่าผลประโยชน์ จะมีส่วนทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง เพราะช่วยให้คนในชุมชนอยู่ร่วมกันในลักษณะ พึ่งพาอาศัยกัน เช่น การช่วยลงแรงกันในการทำนา หรืองานบุญ ซึ่งถือว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบความมั่นคงทางสังคม หรือเป็นสวัสดิการชุมชนนั่นเอง 7) กลไกในการปฏิสัมพันธ์และการติดต่อสื่อสารชุมชนจะมีความเข้มแข็งได้ จะต้องมีการปฏิสัมพันธ์ และการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกในชุมชนตลอดเวลา เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร การเรียนรู้ ทักษะและร่วมปรึกษาหารือในกลุ่ม ซึ่งจะทำให้เกิดการร่วมมือกันภายในชุมชน 8) การบริหารงานปกครองของรัฐ หากรัฐมีระบบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ จะมีผลกระทบต่อนานาชาต ทำให้ชุมชนอ่อนแอ เพราะระบบราชการที่มีลักษณะการใช้อำนาจสั่งการในการพัฒนา จะเป็นกลไกทำลายศักยภาพในการคิด และการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนอย่างมาก (กาญจนา รอดแก้ว, 2550, น.56-58)

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ชุมชนเข้มแข็งเกิดจากการที่ชุมชนมีการเรียนรู้ร่วมกัน มีกิจกรรมร่วมคิด ร่วมทำ ก่อให้เกิดความสามัคคี ในการที่จะร่วมกันพัฒนาท้องถิ่น ก่อให้เกิดเป็นกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน อันจะเป็นประโยชน์ในการเสริมสร้างการพัฒนาในด้านต่างๆ เพื่อให้เกิดความต่อเนื่องและยั่งยืน โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมของชุมชน ประชาชน ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนที่นำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็งยั่งยืน

5. การมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืน

การที่จะพัฒนาท้องถิ่นให้มีความยั่งยืนได้นั้น ต้องเริ่มจากชุมชนที่มีความเข้มแข็ง ประชาชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตน และพึ่งพาตนเองได้ การร่วมกันจัดการปัญหาในชุมชนอย่างเป็นระบบ สมาชิกเกิดการเรียนรู้ มีการจัดทำแผนชุมชน ที่นำไปสู่ความร่วมมือจากภาคีเครือข่าย และพึ่งพาตนเองได้ แต่อย่างไรก็ตามหากขาดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนเสียแล้วกระบวนการในการสร้างความเข้มแข็งที่จะนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืนจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ กระบวนการการมีส่วนร่วมจึงเป็นหัวใจสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งสู่การพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืน อคิน รพีพัฒน์ ได้กล่าวถึงลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชน 4 ด้าน คือ 1) ด้านการมีส่วนร่วมในการค้นหาสาเหตุของปัญหา 2) ด้านการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเลือกแนวทางเพื่อการแก้ปัญหา 3) ด้านการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานตามแผนงาน 4) ด้านการมีส่วนร่วมในการประเมินผลงาน (อคิน รพีพัฒน์, 2527, น.107) นอกจากนี้ Cohen and Uphoff ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมไว้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นแนวคิดที่ได้รับการพัฒนาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ซึ่งมีลักษณะและขั้นตอนของการมีส่วนร่วม ดังนี้ กล่าวคือ ขั้นที่ 1 การมีส่วนร่วมการตัดสินใจ (Decision Making) ในกระบวนการของการตัดสินใจนั้น ประการแรกสุดที่จะต้องกระทำคือ การกำหนดความต้องการและการจัดลำดับความสำคัญ ต่อจากนั้นเลือกนโยบายและประชากรที่เกี่ยวข้อง การตัดสินใจนี้เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องที่ต้องดำเนินการไปเรื่อยๆ ตั้งแต่การตัดสินใจในช่วงเริ่มต้น การตัดสินใจในช่วงการดำเนินการวางแผน และการตัดสินใจปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ ขั้นที่ 2 การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ (Implementation) ในส่วนที่เป็นองค์ประกอบของการดำเนินโครงการนั้น จะได้มาจากคำถามที่ว่าใครจะทำประโยชน์ให้แก่โครงการได้บ้าง และจะทำประโยชน์ได้โดยวิธีใด เช่น การช่วยเหลือด้านทรัพยากร การบริหารงานการประสานงาน และการขอความช่วยเหลือ เป็นต้น ขั้นที่ 3 การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ (Benefits) ในส่วนที่เกี่ยวข้องผลประโยชน์ในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพแล้ว ยังต้องพิจารณาถึงการกระจายผลประโยชน์ภายในกลุ่มด้วย ผลประโยชน์ของ

โครงการนี้ รวมทั้งผลที่ได้ประโยชน์ทางบวกและผลที่เด่นชัดในทางลบที่เป็นผลเสียของโครงการ ซึ่งจะได้ประโยชน์และเป็นโทษต่อบุคคลและสังคมด้วย ขั้นที่ 4 การมีส่วนร่วมในการประเมิน (Evaluation) การมีส่วนร่วมในการประเมินผลนั้น สิ่งสำคัญที่จะต้องสังเกต คือ ความเห็น (View) ความชอบ (Preferences) และความคาดหวัง (Expectation) ซึ่งจะมีอิทธิพลสามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลในกลุ่มต่าง ๆ ได้ (ลดา เสรีเรืองฤทธิ์, 2553, น.21)

สรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนถือว่ามีความสำคัญ การมีส่วนร่วมนั้นมีหลักการคือ การให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาให้มากที่สุดทุกขั้นตอน ตั้งแต่ร่วมในการค้นหาสาเหตุของปัญหา ร่วมคิดรูปแบบวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติตามแผนงาน ร่วมควบคุมติดตามประเมินผล และร่วมรับผลประโยชน์ ซึ่งจะเกิดขึ้นต่อตนเองและส่วนรวม

6. ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วม

ปัจจัยพื้นฐานของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาเกิดจากพื้นฐานของประชาชน 4 ประการ คือ 1) ประชาชนต้องการมีความสามารถที่จะมีส่วนร่วม กล่าวคือ ประชาชนนั้นต้องมีศักยภาพพอที่จะเข้าร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้ เช่น ประชาชนต้องมีความสามารถในการค้นหาความต้องการของตนเอง วางแผน จัดบริหารจัดการองค์การและการใช้ทรัพยากรในที่สุด 2) ประชาชนจะต้องมีความพร้อมที่จะมีส่วนร่วม กล่าวคือ ประชาชนจะต้องมีสภาพทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และกายภาพ ที่เปิดโอกาสให้ได้เข้าไปมีส่วนร่วม 3) ประชาชนต้องมีความเป็นไปได้ที่จะเข้าร่วม กล่าวคือ ประชาชนจะต้องมีความรู้ความเข้าใจ เห็นถึงประโยชน์ของการเข้าร่วม มิใช่เป็นการบังคับหรือผลักดันให้เข้าร่วม โดยที่ประชาชนไม่ประสงค์จะเข้าร่วม 4) ประชาชนต้องมีความเป็นไปได้ที่จะเข้าร่วม กล่าวคือ ประชาชนจะต้องมีโอกาสดังกล่าวที่จะเข้าร่วม ซึ่งเป็นการกระจายอำนาจให้แก่ประชาชนในการตัดสินใจ และกำหนดกิจกรรมที่ตนเองนั้นต้องการในระดับที่เหมาะสม (อศิน ทรัพย์พัฒน์, 2542, น.21-22) นอกจากนั้นการที่ประชาชนริเริ่มและช่วยตนเองได้นั้น ประชาชนต้องมีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนเสียก่อน กล่าวคือ ต้องมีเงื่อนไขสำคัญอย่างน้อย 3 ประการคือ 1) ประชาชนต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม 2) ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม 3) ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม หากไม่มีอิสรภาพ ไม่มีความสามารถ ไม่มี ความเต็มใจแล้ว การมีส่วนร่วมของประชาชนจะไม่เกิดขึ้น นอกจากเงื่อนไขสำคัญ 3 ประการ ดังกล่าวแล้ว ความสำเร็จของการมีส่วนร่วมยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไข ได้แก่ 1) ประชาชนต้องมีเวลาที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรม 2) ประชาชนต้องไม่เสียค่าใช้จ่ายในการมีส่วนร่วมมากเกินไปที่เขาประเมินค่าตอบแทนที่ได้รับ 3) ประชาชนต้องมีความพอใจที่สัมพันธ์สอดคล้องกับการมีส่วนร่วมนั้น 4) ประชาชนต้องสามารถสื่อสารรู้เรื่องเข้าใจกันทั้ง 2 ฝ่าย 5) ประชาชนต้องไม่รู้สึกกระตือรือร้นต่อตำแหน่งหน้าที่หรือสภาพทางสังคมหากมีส่วนร่วม (ประเวศ วะสี, 2541, น.4)

สรุปได้ว่าปัจจัยที่ส่งผลให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม อาจเกิดขึ้นจากปัญหาและความต้องการ ของประชาชนความสนใจหรือเกิดจากความศรัทธา ในการเข้ามามีส่วนร่วมในการกิจกรรมใดๆ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการส่งเสริมให้ประชาชน ตระหนักถึงการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

7. การสร้างความเข้มแข็งชุมชนสู่การพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืน

การพัฒนาที่ยั่งยืน หมายถึง การพัฒนาที่สามารถพิทักษ์รักษาสันติภาพ และสิ่งแวดล้อมของวันนี้ ให้ดำรงอยู่อย่างยั่งยืนยาวนาน ไปถึงอนาคต เพื่อสนองความต้องการของคนรุ่นหลัง โดยไม่ละเลยชีวิตความเป็นอยู่ของคนรุ่นปัจจุบัน หลักการพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของการพัฒนาแบบยั่งยืน 3 ประการคือ 1) การให้ความสำคัญสูงสุดแก่คุณค่าของสิ่งแวดล้อม 2) การขยายมิติเวลาไปสู่อนาคต และ 3) การเน้นเรื่องความยุติธรรม หลักการพื้นฐานทั้ง 3 ดังกล่าวนี้นี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับ "ความยั่งยืนยาวนาน" ทั้งสิ้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพื้นฐานประการแรกเป็นการเน้นมิติแห่งความมั่นคงระบบนิเวศ หลักพื้นฐานประการที่สองเน้นมิติการมองอนาคตที่ยาวไกล และหลักการประการสุดท้ายเน้นมิติความยั่งยืนทางด้านเศรษฐกิจสังคม

การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นมิติหรือมุมมองใหม่ของการพัฒนาจึงมุ่งเน้นไปสู่บุคคลและชุมชนสำคัญ แนวคิดดังกล่าวนี้เป็นแนวคิดสำคัญที่ได้รับการขานรับทั่วโลก ซึ่งเห็นได้จากการประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาสังคมประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาสังคม (The world Summit for Social Development) เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2538 ที่กรุงโคเปนเฮเกน ก็สรุปว่า การพัฒนาสังคมจะต้องยึดคนเป็นศูนย์กลาง จุดมุ่งหมายของการพัฒนาคือ ขจัดความยากจนที่แท้จริง กระจายความยุติธรรม และสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน เรื่องที่ดำเนินการ คือ ประชากร สุขภาพอนามัย การศึกษา การจ้างงาน ที่อยู่อาศัยสิ่งแวดล้อม ภัยพิบัติต่าง ๆ อาชญากรรม และความมั่นคงของชาติ (บำรุง สุขพรรณ และบัว พลรัมย์, 2548, น.33)

ดังนั้น ดัชนีวัดความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วย 5 องค์ประกอบคือ 1) ความสามัคคีและการให้ด้วยความร่วมมือของสมาชิกชุมชน 2) ผลงานและการดำเนินงานของกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน 3) วิธีการบริหารกลุ่มที่ได้มาตรฐานและ โปร่งใส 4) ความสามารถและพลังในการแก้ปัญหา 5) แนวทางการพัฒนาชุมชนหรือการแก้ไขปัญหาภายในชุมชน หากจะกล่าวถึง การสร้างความเข้มแข็งชุมชน สิ่งสำคัญที่ขาดเสียมิได้ คือกระบวนการสร้างการเรียนรู้ร่วมกันให้เกิดขึ้นในชุมชน หากว่าชุมชนเกิดความเป็นเจ้าของ ย่อมก่อให้เกิดความร่วมแรงร่วมใจ เกิดความสามัคคีขึ้นในชุมชนหรือท้องถิ่น เมื่อมองในแง่ของการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้เกิดขึ้นในชุมชน เริ่มต้นจากเมื่อเกิดปัญหาและความต้องการในชุมชนนั้น ชุมชนได้มีการระดมพลังความคิด โดยผ่านการจัดเวทีประชาคมเพื่อให้คนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นในรูปแบบต่าง ๆ ก่อให้เกิดทัศนคติในการที่จะร่วมกันแก้ไขปัญหาและความต้องการ หาทางออกร่วมกันในชุมชน เพราะชุมชนหรือภายในท้องถิ่น จะทราบปัญหาและความต้องการอย่างแท้จริง และจะสามารถเสนอแนวทางในการที่จะแก้ไขปัญหาและความต้องการได้อย่างตรงจุดและบรรลุเป้าหมาย นอกจากนั้นหากว่าชุมชนได้มีส่วนร่วมในการดำเนินการ แม้กระทั่งการติดตาม ตรวจสอบให้เกิดการแก้ปัญหาและได้ตรงกับความต้องการก็จะก่อให้เกิดการปฏิบัติได้อย่างมีประสิทธิภาพ ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อประชาชนและชุมชน ผลลัพธ์ที่ได้จากการสร้างกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจะนำไปสู่การสร้างชุมชนเข้มแข็งให้กับชุมชนอย่างแท้จริง มีการพัฒนาท้องถิ่นจากการบริหารจัดการของคนในท้องถิ่น ก่อให้เกิดการพัฒนาได้อย่างต่อเนื่องนำไปสู่การพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน

สรุป

การสร้างชุมชนเข้มแข็งในชุมชนนั้น มีองค์ประกอบ 5 องค์ประกอบคือ 1) ความสามัคคีและการให้ด้วยความร่วมมือของสมาชิกชุมชน 2) ผลงานและการดำเนินงานของกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน 3) วิธีการบริหารกลุ่มที่ได้มาตรฐานและ โปร่งใส 4) ความสามารถและพลังในการแก้ปัญหา 5) แนวทางการพัฒนาชุมชนหรือการแก้ไขปัญหาภายในชุมชน แต่สิ่งสำคัญนั้นเกิดจาก การสร้างความรู้ ความเข้าใจให้เกิดขึ้นในการพัฒนาท้องถิ่นหรือชุมชน เพื่อให้คนในชุมชนได้ตระหนักถึง ศักยภาพภายในชุมชน ซึ่งแนวทางที่จะก่อให้เกิดการพัฒนาท้องถิ่นที่เข้มแข็งและยั่งยืนนั้น ย่อมเกิดจากการพัฒนาศักยภาพให้เกิดขึ้น โดยการค้นหาศักยภาพภายในชุมชน ทั้งในด้านกายภาพและการพัฒนาคนในชุมชนเอง โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมภายในชุมชน เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนแรก โดยการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจในการที่จะแก้ปัญหาหรือพัฒนาท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ รวมถึงการร่วมกันระดมสรรพกำลังในการร่วมดำเนินการ เพื่อให้ทราบถึงปัญหา อุปสรรค ในการที่จะร่วมกันแก้ไข ประเมินสถานการณ์ร่วมกัน ก่อให้เกิดการเรียนรู้ ประสบการณ์ อันจะนำไปสู่แนวทางการพัฒนา เกิดการเรียนรู้และต่อยอดในกระบวนการพัฒนาในด้านต่าง ๆ หากว่าชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจ ในการที่จะแก้ปัญหา ความต้องการและพัฒนาในด้านต่างๆแล้ว ย่อมเกิดกระบวนการเรียนรู้และเกิดเป็นกระบวนการก่อให้เกิดความเข้มแข็งชุมชน ยึดหลักการมีส่วนร่วม ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับประโยชน์ เกิดความเป็นเจ้าของ ย่อมก่อให้เกิดเป็นชุมชนเข้มแข็งและยั่งยืนต่อไปได้

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิชาการฉบับนี้ สำเร็จลุล่วง โดยได้รับคำแนะนำชี้แนะ และแก้ไขปรับปรุงจากกองบรรณาธิการและคณะ ตลอดจนผู้ทรงคุณวุฒิ แนะนำ ตรวจสอบแก้ไข จึงขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ และขอขอบคุณเอกสาร ตำรา ตลอดจนทั้งนักวิชาการที่ได้นำข้อมูลอันเป็นประโยชน์และเป็นแนวทางในการนำเสนอบทความ เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ ในการที่จะนำไปเป็นแนวทางที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ต้องการที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา รอดแก้ว. (2550). การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของเครือข่ายการเรียนรู้โดยใช้แนวคิดการเรียนรู้จากประสบการณ์เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนในเขตภาคกลาง. (วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต). สาขาการศึกษานอกระบบโรงเรียน
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ธนกฤต พลเยี่ยม .(2552). การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนเพื่อป้องกันปัญหาเสพติด กรณีศึกษา: บ้านกุดคั่ว ตำบลกุดคั่ว อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์. (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). สาขาวิชายุทธศาสตร์การพัฒนา. มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
- นเรศร์ บุญเลิศ. (2561). นวัตกรรมการใช้ประโยชน์ของสมุนไพรกับการสร้างความเข้มแข็งชุมชน. (รายงานการวิจัย).
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เชียงราย
- บำรุง สุขพรรณ และบัว พลรัมย์. (2548). การรับข่าวสารเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตจากสื่อมวลชนของพระสังฆาธิการเพื่อยกระดับสถานภาพความเป็นอยู่ของประชาชน
และการพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืน. (รายงานการวิจัย). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ประเวศ วะสี.(2540). การพัฒนาพลังสร้างสรรค์องค์กร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมอ
ชาวบ้าน.
- ลดา เสรีเรืองยุทธ. (2553). ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติงานของประธานคณะกรรมการพัฒนาสตรีตำบลในเขตจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.
- สาวิณี รอดสิน.(2554). ชุมชนเข้มแข็ง: กรณีศึกษาชุมชนบ้านปางจำปี ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่.
(วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อकिन รพีพัฒน์. (2542). เอกสารประกอบการอบรมพัฒนาก่อนประจำการ: วิทยาลัยพัฒนาชุมชน. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย